

Philip Knox i Nat Morris

“O, oče, šta učini?”

Prisjećanje na zlatno doba romske muzike u Jugoslaviji

prevela sa engleskog: Kanita Halilović

Noćas je svadba u Topani, najstarijem romskom naselju u Skoplju, kojeg zapravo čini gomila niskih, gotovo ruševnih, okrečenih kućeraka, ali i živopisnih vila, koje se jedne s drugima guraju i otimaju za prostor idući uzbrdo prema pravoj tvrđavi od Američke ambasade. Haotična vreva ulica Topane silno odudara od blijedo sivih rešetaka ambasade, za koju kruži priča da ima sedam spratova ispod zemlje. Ali ove su noći sve uči uprte u Topanu: Erdžan pjeva na svadbi i Romi iz čitavog Skoplja hrle da prisustvuju ovom događaju.

Erdžan, najnovija zvijezda iz muzičke dinastije makedonskih Roma, doputovao je iz Kumanova specijalno za ovu priliku kako bi baš ovdje pjevao, što samo po sebi već predstavlja siguran znak da će ova svadba biti jedna od najvećih svetkovina nakon Ramazana. Naš taksi se zaustavio na nekom zabačenom putu, odakle smo za našim prijateljima i jednom zalutalom grupicom nastavili da se krećemo preko oveće gomile cementa, pa oko jedne zgrade, prema u početku jedva čujnim zvucima muzike i vrevi gomile koja se pojačavala svakim našim korakom. Kada smo savili iza zadnjeg ćoška prosto smo se sudarili sa žestokim zvucima i jarkim bojama romske svadbe u svom punom sjaju. Mlada i mladoženja i njihovi gosti igrali su na sredini jednog betonskog trga — držeći se za ruke i preplićući se u gracioznim spiralama dok su im stopala poskakivala u ritmu romskog ora. Žene su u svojim visokim štiklama prosto lelujale iznad tla, vješto izbjegavajući rupe i pukotine u pločniku i

kišne lokvice koje su bile svuda unaokolo. Neke od njih su nosile tradicionalnu odoru za romske svadbe, sa brižljivo izvezenim somotnim prslucima i pantalonama. Djevojke u koktel haljinama visoke mode igrale su ruku pod ruku sa ženama koje su od ruku do stopala bile potpuno pokrivene maramama proštepanim dijamantima.

Na romskim svadbama postoji stroga podjela na goste i posmatrače, pa iako je masa sve više rasla ipak je naizgled ostala mirna dok smo se probijali između nepomičnih tijela da bismo zauzeli poziciju sa koje se najbolje može vidjeti šta se dešava. Postoji neka neobična tenzija između želje porodice da javno prikaže svoje bogatstvo i popularnost, a da u isto vrijeme sačuva ekskluzivnost tako važnog porodičnog događaja. Granice između javnog i privatnog štiti i sama zajednica, i u većini slučajeva ljudi znaju i pridržavaju se svojih uloga.

Iako pristojnost nalaže da posmatračići ostanu izvan užeg kruga svadbe, muzika je ipak ta koja spaja sve njih. Njen intenzitet je takav da ona prožima sve koji je čuju i osjete, i bukvalno, jer trešti iz ogromnih zvučnika koji drmaju čitavim trgom. Muzičari se sa svojim mikrofonima okupljaju oko užeg kruga svadbara, praćeni grupom muških članova porodice koji mašu novčanicama — bakšišem za muzičare. Kako se povećavao broj novčanica koje su trpali u Erdžanove ruke ili pod njegovu kragnu, tako je on strastvenije pjevao, signalizirajući nagle promjene tempa svojoj ritam sekciji koja je sva prštala od naboja i energije — bubnjevima, sintisajzeru i bas gitari. Za to vrijeme je saksofonista špartao gore dole po areni koju su formirali redovi plesača, izmjenjujući rifove sa Erdžanom, i sam ponekad odvođeci bend u neočekivanim novim pravcima. Džepovi i odjeća su mu bili puni novčanica, a trpali su mu ih i u saksofon, lijepili na oznojeno lice, i gurali u maramu koju je nosio na glavi tako da je prije ličila na nekakav pernati šešir. Kako su se melodije izvijale iz njegovog instrumenta, prodorne i sirove, redovi plesača su se postepeno odvajali — dok se na kraju nije ukazala i sama mlada, plešući vijugavi čoček na jednom niskom krovu. Dok smo se pokušavali probiti nazad kroz zid radoznalih posmatrača, zvuci muzike postepeno su se stišavali i bljedili u toploj makedonskoj noći.

Na Balkan smo došli tragajući za nedostajućim dijelovima slagalice koju čini jedinstvena kultura, jezik, hladnoratovska politika i prekrasna muzika koja u sebi nosi nade i želje naroda čije im hiljadugodišnje putešestvije još uvijek nije donijelo potpuno prihvatanje od strane društva. Popularna muzika koju su svirali Romi u zlatno doba Titove Jugoslavije bila je muzika urbanih, kosmopolitskih umjetnika koji su predstavljali jednu ponovo oživljenu kulturu, inspirisani spektakularnom lepezom raznih uticaja koji su se tada mogli pokupiti u izmiješanoj jugoslovenskoj sredini. Mi smo, živeći u Velikoj Britaniji, mogli steći samo površnu sliku o pojedinim fragmentima ove kulture, tako da smo sada željeli da saznamo više o samim počecima onih umjetnika čija slava i dalje živi nadrastajući državne granice. Tek smo bili počeli na svjetlo dana iznositi dijelove njihovih životnih i umjetničkih priča, ali sve su te priče bile nekako maglovite i misteriozne dok i sami nismo došli u priliku da vidimo mjesta na kojima je ova muzika stvarana.

Naše putovanje je počelo slučajno, jednom pjesmom — obradom jednog hita iz ranih šezdesetih godina prošlog vijeka, u izvedbi Esme Redžepove, koja je imala nezvaničnu titulu “Kraljice cigana”. “Romano Horo” (“Romsko oro”) predstavlja

jedan ritmički zarazan poziv na igru, koji na talasu pomodarstva za egzotičnim plesnim koracima iz šezdesetih godina kombinuje zapadnjački pop senzibilitet sa blistavo samodopadnim izrazima ponosa iz romske tradicije. Zatečeni i poneseni ovom muzikom, nama tako stranom a opet tako univerzalno snažnom, pokušali smo da o njoj saznamo nešto više. Prikupljajući svoju nasumičnu zbirku pretraživanjem i kupovinom preko interneta za vrijeme pauza za ručak na našim redovnim poslovima, pročešljali smo čitavu masu autentičnih djela izvorne jugoslovenske narodne muzike, međutim tek tu i tamo nalazeći ono što smo zapravo tražili. Ubrzo nam je postalo jasno da postoji nešto jedinstveno u pogledu Esmine i njenog okruženja – umjetnika kao što su Medo Čun, Enver Rasimov i Muharem Serbezovski. Pjevajući u grupi sa svojim mužem Stevom Teodosievskim, Makedoncem po nacionalnosti, poznatim i priznatim harmonikašem i kompozitorom, Esmine je postala prva šire poznata i uspješna umjetnica koja je s ponosom isticala svoje romsko porijeklo. Ona i Stevo, starajući se za brojne talentovane romske mladiće, predstavljali su centralne figure živog kulturnog pokreta Roma u Makedoniji, a mnogi od njihovih šticećenika su i sami izgradili uspješne solo karijere. Ubrzo nam je bilo jasno da ako zaista želimo da razumijemo ovu muziku svakako moramo razgovarati sa Esmom.

Esmine kuća se nalazi na jednom brdu na periferiji Skoplja, i iz nje se vidi kraj u kojem je rođena i odrasla – naselje Topana. Ona i Stevo su se ovdje doselili iz Beograda početkom devedesetih kada se Jugoslavija počela raspadati, i Stevo je tu živio sve do svoje smrti 1997. godine. Esmine sada u kući živi sa svojom usvojenom porodicom (i sve ih je naučila i odgojila da budu muzičari), i sa njima i dan danas ima nastupe skoro svaku noć, kako u samoj Makedoniji tako i u inostranstvu. Esmine smo kontaktirali dan prije nego što je otišla na turneju po SAD. Još uvijek ne vjerujući svojoj sreći da smo je uspjeli dobiti i zakazati sastanak, prosto smo jurili kroz grad tako da smo pred njenu kuću stigli dosta prije nego što je bilo dogovoreno. Čekajući na obližnjoj klupi da nam prođe vrijeme, gledali smo na Skoplje dok se uokolo čuo isprekidani zvuk poziva na ezan sa brojnih džamija. Kad je došlo vrijeme za sastanak, ušli smo u kuću i u tišini sačekali da Esmine završi TV intervju koji je bio naglo prekinut našim dolaskom. Zid sobe je bio prekriven bezbrojnim nagradama, trofejima i medaljama koje su se prosto borile za svoje mjesto sa ogromnim portretima i fotografijama same Esmine, Esmine i Indire Gandhi, Esmine i Steve, Esmine i Tita. Uprkos ovom “zastrašujućem” okruženju, Esmine je bila oličenje ljubaznosti, i jasno nam je dala do znanja da je bez obzira na svoj veliki uspjeh i dalje ostala prepuna osjećanja iskrene velikodušnosti koja karakteriše Rome na čitavom Balkanu, ne prestajući nas nuditi voćem, slatkišima, kiselom vodom i gustom crnom kafom.

Bila je isto tako velikodušna i sa vremenom koje nam je posvetila, tako da smo se u toku našeg razgovora dotakli čitavog niza tema, od njenih putovanja sa Stevom

Esmine hit singl iz 1961., “Abre, Babi, Sokerdžan?” (“O oče, šta učini?”) bio je jedan od prvih primjera pjesama na romskom jeziku koje su objavljene za širi jugoslovenski auditorijum.

Usnija Redžepova (nije ni u kakvom rodu s Esmom) je još jedna uspješna romska pjevačica popularnih pjesama iz Makedonije, koja podjednako dobro i uspješno izvodi romske i makedonske narodne pjesme.

do njenog snažnog osjećaja makedonskog patriotizma, njenog humanitarnog rada i nominacije za Nobelovu nagradu za mir. Mi smo naravno htjeli više čuti i o njenim počecima, i o evoluciji muzike koja nas je i dovela u Makedoniju. Rođena 1943. godine u Topani, u kući u kojoj su zajedno živjele romske i albanske porodice, Esma je od ranih nogu svakog jutra svom ocu pomagala da nosi kutiju za čišćenje cipela u grad. Od malena se isticala kao pjevačica i plesačica, ali njeni roditelji, iako su je jako voljeli, nisu bili naklonjeni ideji da njihova kćerka bude pjevačica, pogotovo nakon što je njihova starija kćerka pobjegla iz kuće ne želeći pristati na ugovoreni brak, i jedva je preživljavala kao kafanska pjevačica u Ohridu. Kad joj je bilo 13 godina Esma je već počela pokazivati odrešitost i nezavisnost koja će

oblikovati i njenu karijeru. Naime, suprotstavljajući se pritisku svoje majke da se uda, zaprijetila je da će se radije ubiti. Vjerovatno onda nije slučajno da je, kada je nedugo zatim došao ključni trenutak u Esminoj karijeri, taj trenutak bio obilježen pjesmom čija je tema bila patnja zbog ugovorenog i preranog braka. Jedne večeri, bez znanja roditelja, Esma se iskrala iz kuće kako bi nastupila na takmičenju za talente na Radio Skoplju. Pjesma koju je odabrala za tu priliku bila je tradicionalna romska “Abre, Babi, So Kerdžan?” (“O oče, šta učini?”) — u kojoj djevojka žali što je otac tjera da se uda. Iako još dijete — a da ne spominjemo da je bila Romkinja koja je pjevala na romskom — Esma je te noći pomela svu konkurenciju i odnijela nadmoćnu pobjedu. Među impresioniranom publikom je bio i uspješni mladi harmonikaš, Stevo Teodosievski. Kao ambiciozan i dalekovid muzičar, Stevo je sa svojom grupom već tada eksperimentisao sa romskom muzikom. Zapravo je prva romska narodna pjesma koja je emitovana za širu publiku u Jugoslaviji bila “Bašal, Bašal” koju je Stevina grupa izvodila krajem pedesetih. Ovaj Stevin ansambl, što tada uopšte nije bilo neuobičajeno za jugoslovenske grupe, već je u svom sastavu imao mnoge romske muzičare. Stihovi ove romske pjesme “Bašal, Bašal”, mada ih je pjevao pjevač koji je bio Makedonac po nacionalnosti, ipak su iznenadili — čak šokirali — širu javnost. Stevo se čak usudio da ode i korak dalje: zamoliće jednu Romkinju da bude glavna pjevačica u grupi. Ta djevojka će biti tek otkrivena Esma Redžepova. Stevo je svog klarinetistu, Medu Čuna, upitao za mladu pjevačicu koju je upravo vidio u emisiji za muzičke talente. Medo, koji je i sam bio Rom, znao je Esmu od ranije iz istog kraja, i odmah je biciklom otišao do nje kako bi je pozvao da se vidi sa Stevom. Uz malo poteškoća uspio je ubijediti Esmineg oca da joj dozvoli da se pridruži grupi i zvanično počne da uči da pjeva. Ključno poglavlje u istoriji popularne muzike u Jugoslaviji je time upravo počelo.

Medo je tako spojio Stevu i Esmu, a tokom šezdesetih će nastaviti da bude ključni čovjek u muzičkom ansamblu Teodosievski, dajući njihovim pjesmama sirovu dušu sa svojim divljim ali virtuoznim solo dionicama na klarinetu te vještinama koje je učio i sticao kao svirač Čalgije — prefinjene muzike urbanih muslimana.

Porijeklom iz romske porodice sa Kosova, kasnije će postati jedna od najznačajnijih ličnosti u romskoj muzici na prostorima Jugoslavije, oblikujući ritmično nemirne kompozicije i aranžmane koji su često naginjali orijentalnoj odnosno turskoj tradiciji.

Kada smo se sastali sa Esmom pokazali smo joj našu skromnu ali dragocjenu kolekciju ploča romskih pjevača iz Jugoslavije. Bila je iznenađena što je među njima bio i njen prvi veliki hit, singlica iz 1961. godine na kojoj su bili “Abre, Babi, Sokerdžan?” (naziv pjesme je greškom odštampan nešto drugačije nego što zapravo glasi) i “Čaje Šukarije”, još jedna tradicionalna pjesma koju je prvo popularizirala Esma, a koja se još uvijek može čuti sa raznih muzičkih aparata širom Skoplja, a naročito u dijelu grada Šuto Orizari. Ovu verziju pjesme “Čaje Šukarije” iz samih Esminih početaka otvara Medin klarinet i Stevina harmonika, delikatno i žalobno plešući po ljestvicama koje najviše podsjećaju na turske, prije nego što udarni ritam izbije iz tarabuke. Esmiin glas nam dolazi u svoj svojoj silini i raskoši, tkajući jednu izražajnu teksturu od ukrasa, dok njeno grlo hvata najstrastvenije note. Esmiin način pjevanja se doima kao da je stvoren da istakne rezonance između romskog i hindu jezika, s obzirom da oba potiču iz istog korijena, sanskrita. Na ploči na kojoj je uz nju i pjesma “Bojate Bane Buski”, “indijska narodna” pjesma za koju Esma tvrdi da je na indijskom jeziku (iako mi to nismo uspjeli utvrditi), “Čaje Šukarije” nam otkriva ovu preokupiranost Indijom koja će Esmu pratiti kroz čitavu njenu karijeru, kao kulturni zavičaj Roma ali i kao politički saveznik Titove Jugoslavije. Kao i masa drugih hitova popularne muzike, “Čaje Šukarije” je zapravo ljubavna pjesma — ali jedna složena ljubavna pjesma, često gorko ironična po svom tonu. Iako se obično prevodi kao “Lijepa djevojka”, naziv ove pjesme takođe ima značenje “Dobra djevojka”, pričajući priču o smjernoj djevojci koja svojom nevinošću odnosno pristojnošću — svojom “dobrotom” — ignoriše svog obožavaoca koji je u nju silno zaljubljen dok je on, ponavljajući se kao u transu, moli da se okrene i pogleda ga:

Čajorije šukarije,
ma phir urde pala mande.
Ma phir urde pala mande, čaje.

Djevojko mala, lijepa i dobra,
ne bježi od mene, iza mojih leđa.
ne bježi od mene, iza mojih leđa, djevojko.

Haljan, pekljan man (čaje sukarije),
mo vodzi liljan (čaje sukarije) —
irin, dikhman, čaje.

Ispekla si me i svog pojela,
otela si moju dušu —
okreni se i pogledaj me, djevojko.

Tele dikhe, vogi tare, pani ane,
čajorije, šukarije,
ma phir urde pala mande,
čaje, čaje.

Ne skreći pogled dok moja duša gori —
donesi mi vode, djevojko mala, lijepa i dobra,
ne bježi od mene, iza mojih leđa, djevojko.

Što se nje same tiče, Esma je sušta suprotnost smjernoj i čednoj “dobroj djevojci” iz “Čaje Šukarije”. Živeći sa Stevom i ostatkom grupe Teodosievski, nestrpljivo je čekala da je Stevo napokon zaprosi. I opet kršeći pravila romske tradicije, uze-

la je stvari u svoje ruke i vođi ansambla dala ultimatum: ili će je oženiti ili ona ide iz grupe. U roku od par mjeseci Stevo je već bio u rodnom Skoplju kako bi pokrenuo složeni niz formalnosti kao uvod u tradicionalnu romsku svadbu.

Iako je ovo bio početak jednog nadasve privrženog odnosa i braka na kojem su oboje izgradili svoje profesionalne karijere, ipak nisu svi romski brakovi bili tako uspješni. Priča Envera Rasimova, u to doba tek propupalog mladog svirača tarabuke u Ansamblu Teodosievski, pokazuje kako se tužna epizoda opisana u pjesmi “Abre Babi, So Kerdžan” zapravo može odnositi i na mladiće a ne samo na djevojke u romskoj zajednici. U trenutku kad je njegova karijera bubnjara i pjevača tek bila započela, uz brižljivi nadzor Steve i Esme, njegov otac ga je vratio u Skoplje i ugovorio mu brak sa tamošnjom trinaestogodišnjom djevojčicom. Iako će mnogo kasnije Enver započeti uspješnu solo karijeru kao pjevač, ipak nikad više neće dostići ogromnu popularnost koju je imao kao član Ansambla Teodosievski.

Čvrsto držeći CDove koje nam je dala na poklon, iz Esmine kuće smo otišli sa jednim čudnim osjećajem da nam se nakon svega sad zapravo pojavilo još više pitanja nego što smo dobili odgovora. Na povratku smo taksijem prošli pored glomazne Američke ambasade na putu ka našem privremenom domu u naselju Šuto Orizari na periferiji grada. Izgrađen u periodu nakon zemljotresa koji je pogodio Skoplje 1963. godine, i koji je porušio većinu kuća u Topani, Šuto Orizari — ili Šutka kako ga od milja zovu — sada predstavlja najveću romsku zajednicu u Evropi. Njeno stanovništvo čine makedonski Romi i Albanci, ali i romske izbjeglice sa Kosova, pa čak i jedan manji broj migranata iz Južne Azije i Bliskog istoka. Mnogi Makedonci inače Šutku smatraju nepristupačnom i čak opasnom. Često bi, kada bismo mladim bogatim Makedoncima sa kojima smo pričali rekli da smo odsjeli u Šutki, njihova reakcija bila nevjerica i zabrinutost. Ali uprkos ovim upozorenjima, od samog trenutka ulaska u Šutku osjećali smo zarazno uzbuđenje koje prožima njegove žive ulice, i uživali u najtoplijem dočeku i gostoprimstvu na čitavom našem putu. Svuda u Šutki muzika izvire iz otvorenih prozora automobila, bašti i teških zvučnika orkestrara za svadbe koji se po čitavom naselju pojavljuju naglo i bez upozorenja. Preljepi i delikatni romski jezik, kojem u drugim dijelovima bivše Jugoslavije prijete izumiranje, ovdje se može čuti na sve strane. Neki Romi još uvijek slijede vjekovne tradicije i rade sa konjima, tako da nije rijedak prizor da se poniji koji vuku oronulu zapregu guraju po putevima sa raspadajućim autima marke Jugo još iz Titove ere ali i sa najnovijim tipovima BMW. Bili smo osupnuti velikodušnošću Roma iz Šutke, i dirnuti njihovim tvrdoglavim odbijanjem da budu poraženi teškim okolnostima koje ih okružuju. A posvuda se može vidjeti da je život ovdje težak. Boreći se još uvijek protiv duboko usađene diskriminacije u makedonskom društvu, Romi jedva uspijevaju da nađu posao, a i kada ga nađu plate su vrlo slabe. Infrastruktura je neadekvatna, sa povremenim totalnim zamračenjima usljed nestanka struje, prekidima u vodosnabdijevanju, te problemima u odvođenju otpadnih voda. Starije generacije se još ne mogu priviknuti na sadašnji sistem zdravstvene zaštite koji je izgubio onu jednakopravnost koju je imao u vrijeme Titovog socijalizma, a istovremeno je ojačana neprobojna birokratija. A i romska djeca, koja moraju učiti makedonski kao drugi jezik, zaostaju u osnovnim školama u kojima predaju nastavnici koji za njih

često nemaju razumijevanja ili su čak otvoreno rasistički nastrojeni. Za Rome je situacija danas gora nego što je ikada bila prije raspada Jugoslavije, s obzirom da je ih je sveprisutna fiksacija nacionalnim na Balkanu još više gurnula na margine društva. Pored ovako pogoršane sadašnje političke situacije, treba takođe reći da su oduvijek postojale određene predrasude prema Romima. U svojim memoarima, čiji je koautor Esma, Stevo navodi neke ružne primjere institucionalnog rasizma sa kojima se ranih šezdesetih suočio na Radio Skoplju, “komentare koji su mi bili previše bolni da bi ih ponovio, u smislu da Esma nije ‘prava’ Makedonka”. Sama Esma kaže da o tome ne zna ništa, a i njeni prijatelji i kolege sa kojima smo razgovarali na našim putovanjima uvijek su bili iznenađeni kad to čuju. Stevo ukazuje na to da su iskustva kao što je ovo dijelom bila razlog što je ranih šezdesetih odlučio da Esmu i svoj Ansabl Teodosievski potrpa u autobus kako bi svoje ambicije pokušali ostvariti u najživljem središtu kulturnog života Jugoslavije: Beogradu.

Beograd u koji su Esma i Stevo došli tih ranih šezdesetih bio je živ kulturni centar otvoren za svakoga. Dok nas je naš prijatelj Miloš vozio po današnjem Beogradu, žalio se na fizičko uništavanje i kulturno propadanje koje je sa sobom donio nacionalizam. Ostaci bombardovanih zgrada raznih ministarstava u centru Beograda trajni su podsjetnik da stare rane još nisu zacijelile, i da je uprkos zapadu naklonjenim vladama izabranim u nekoliko zadnjih godina Srbija i dalje zemlja opterećena idejom da se sve urotilo protiv nje. Ali uprkos socijalnim i ekonomskim poteškoćama u zemlji, Miloš i njegov otac, istaknuti romski naučnik Dragoljub Acković, vrijedno rade kako bi eliminisali marginalizaciju Roma koja je samo produbljena nakon pada Titovog režima. Njihov Muzej romske kulture, jedina takva institucija na Balkanu, predstavlja bogato nasljeđe Roma na jedan pozitivan i inteligentan način. Smanjeni budžet ih je međutim prisilio da napuste prvobitni objekat koji su koristili u centru grada i presele se na periferiju, što je na neki način ispalo i dobro: u novom kraju žive mnogi Romi, tako da će muzej lokalnoj zajednici ponuditi prostor u kojem mogu saznati više o svojoj vlastitoj kulturi. Zgradu u kojoj je sada smješten muzej Romima je poklonio jedan živopisni lokalni lik, crnogorski ratni heroj koji je, kao i Stevo Teodosievski, učestvovao u pokretu otpora Titovih partizana. Bez obzira na ulogu Velike Britanije u kampanji NATO bombardovanja 1999. godine, on tvrdi da je slab na Britance: on sam je pomogao u spašavanju desetina pilota RAF-a koji su u toku Drugog svjetskog rata bili oboreni iznad partizanskih planinskih uporišta. Činjenica da on nema jednu ruku i tri prsta svjedoči o tome kako su teške borbe tada vođene.

Dok smo tumarali buvljim pijacama i muzičkim prodavnicama ovog naizgled beskrajnog grada, od modernih bulevara gradskog centra do uskih uličica Zemuna, bili smo zatečeni time što ovde nismo zapazili onaj ponosni i snažni izraz romske kulture koji je tako prisutan u Šutki. Život u Beogradu je za mnoge Rome lakši nego za njihove sunarodnike u Makedoniji. Romi u Srbiji su u najvećoj mjeri bolje asimilirani u dominantnu kulturu; diskriminacija Roma, mada još uvijek jaka, ipak je donekle ublažena jednostavnom činjenicom da oni žive razbacani širom grada i da ih je time teže identifikovati kao grupu. Ali asimilacija nije isto što i integracija — često je cijena koju jedna zajednica plaća da bi se uklopila u glavne tokove upravo

to što trpi njihova vlastita kultura. Treba primijetiti da Šutka, sa svojom slabom infrastrukturom i dubokom socijalnom isključenošću koja pogađa njene stanovnike, ipak ima ključnu ulogu u naporima da se osigura opstanak romske kulture. Njen status zatvorene zajednice u isto vrijeme ograničava mogućnosti onih koji se tu rode ali i štiti izazito vrijedan jezik i tradicije koje su u drugim dijelovima Balkana u opasnosti da nestanu. Naši neuspješni pokušaji da pričamo na romskom, praćeni izrazima vesele tolerancije u Šutki, u Beogradu su bili dočekani sa dozom zbuđenosti i čak sumnjičavosti, tim više što većina Roma u Beogradu ionako više ne govori svojim izvornim jezikom. Čak su se i u Crnom Panteru, plutajućem baru na rijeci Savi gdje romski muzičari sviraju do kasno uveče, ljudi očigledno našli u nelagodnoj situaciji kad smo nespretno pokušali da javno govorimo njihovim jezikom.

Muzičari iz Crnog Pantera, svi od reda virtuozni na svojim instrumentima, glatko se i bez ikakvog napora svako malo prebacuju sa romskih pjesama na srpske folk klasike i obratno, sve po željama publike. Vikendom je ovaj bar pun mladih i starih Beograđana, i tada repertoarom dominira uobičajena srpska narodna muzika. Ali smo zato drugim večerima, sredinom sedmice, mogli uhvatiti tračak nečeg drugačijeg: uz publiku koju su činili uglavnom beogradski Romi, bend Crni Panter svirao je sve više i više romskih pjesama, sa zaraznom energijom i svojevrsnom samodovoljnošću. Bili su iznenađeni da mi kao stranci znamo ponešto o njihovoj muzici, i da čak ponekad možemo s njima i zapjevati (iako ne baš tako dobro). Te noći, dok smo se u sitne sate opraštali od naših novih prijatelja, u daljini se mogao vidjeti jedan brodić sa turistima željnim provoda kako izranja iz mraka rijeke Save da se usidri odmah ispod bara i da sviračima dovede novu turu veselih gostiju koji će u njihovoj muzici uživati do duboko u noć. Muzičko ispreplitanje žanrova koje smo vidjeli i čuli u Crnom Panteru, gdje su svirači neosjetno prelazili sa jednog na drugi stil u zavisnosti od želja svoje publike, odražava jezičko preplitanje koje Romima širom Balkana tako lako polazi za rukom. Ova njihova želja i pristanak da se prilagode potrebama slušalaca predstavlja dio onoga zbog čega je popularna romska muzika bila tako uspješna u najboljim danima Jugoslavije.

Govoriti o romskoj muzici u Jugoslaviji znači objediniti u samo jednoj frazi bogati i složeni spektar stilova i pristupa. U Srbiji smo odmah bili u prilici da se uvjerimo u fundamentalne razlike koje karakterišu romsku muziku u Beogradu u odnosu na ono što smo čuli u Skoplju. Istorijski gledano, ove razlike su nastale kao posljedica migracija uvijek prilagodljivih Roma kako su se susretali i asimilirali u kulture kojima su vijekovima bili izloženi. Bez obzira da li se radi o Balkanu, Rusiji ili Španiji, Romi su uvijek uzimali i preoblikovali folklorne tradicije svakog regiona, često ostavljajući po strani lokalne instrumente na uštrb univerzalnijih klasičnih instrumenata kao što su harmonika, klarinet ili gitara. Na istočnom Balkanu Romi sviraju muziku koja pokazuje uticaje složenih ritmova i pažljivo oblikovanih muzičkih ukrasa koji se povezuju sa "orijentalnom" muzikom, a koja je opstala zbog snažnog prisustva Otomanskog carstva u regionu. Na zapadnom Balkanu romska muzika je bliža jednostavnim ritmovima i suptilnim prelazima između različitih tonaliteta srpske folk tradicije. Nema naravno nikakve čvrste granice između ova dva načina sviranja romske muzike; muzičari su u Jugoslaviji uduvijek slobodno

koristili oba stila kako im je odgovaralo. Zapravo smo u južnoj Srbiji pronašli najoštrij zaokret u odnosu na ritmički složen istočni stil kojim dominiraju udaraljke, a prema stabilnijem zapadnom stilu. Jedan gotovo zaboravljeni pjevač iz ranih sedamdesetih, Trajko Ajdarević Tahir iz Leskovca u južnoj Srbiji, nalazi se negdje u sredini između ova dva stila, sa glasom koji kao da lebdi kroz prelijepo kontrolisane melodije dok ispod toga neumorno udara ritam njegove muzike. Muja Alijević, važna ličnost u romskoj muzici južne Srbije u Titovo vrijeme, imao je običaj da se na istoj ploči prebacuje sa takozvanog “istočnog” na “zapadni” stil i obratno. U istom tom periodu su muzičari kao Duško Petrović i Aleksander Šišić iz sjevernijih krajeva Srbije sticali veliku popularnost forsirajući snažni stil sviranja romske muzike sa izrazitom ulogom violine, uz virtuožnu izvedbu melodija koje su se izvija- le čitavim rasponom njihovih instrumenata. Osjetili smo se počastvovani kada smo u Beogradu saznali da je Aleksandar Šišić zapravo rođak našeg prijatelja i vodiča Miloša. Iako se njegova muzika uglavnom kretala u okvirima srpske folk scene, Šišićevo romsko nasljeđe često se ignoriše ili čak negira od strane istih onih ljudi koje njegova muzika i dalje dira i pokreće.

Od svih romskih muzičara u Srbiji, neprikosnoveni kralj je svakako Šaban Bajramović, koji je u isto vrijeme bio i najmanje sputan tradicijom. Koliko se zna (a i sam Šaban u vezi toga nije bio siguran), rođen je u Nišu 1936. godine, dakle Drugi svjetski rat je dočekao kao dijete. Njegovi roditelji, kao i mnogi drugi Romi iz Jugoslavije, bili su pobijeni u racijama i krvavim obračunima za vrijeme invazije nacista, tako da je Šaban proveo divlje djetinjstvo na ulicama bombardovanog Niša, što je bez sumnje formiralo njegovu ličnost i imalo bitnu ulogu u njegovom kasnijem buntovnom odbacivanju autoriteta. Nakon što je otišao na služenje vojnog roka, u dobi od devetnaest godina dezertirao je i pobjegao da traži voljenu djevojku. Za to je bio kažnjen sa tri godine robije na Golom otoku, što je kasnije produženo na pet godina nakon što je pred sudom izjavio da ga obična kaznena kolonija nikad neće moći zadržati da opet ne pobjegne. Međutim, uprkos strašnim uslovima koji su tamo vladali i nasilnim sukobima sa drugim zatvorenicima, uspio je preživjeti i na neki

Nakon što je dobar dio svoje buntovne mladosti proveo po zatvorima, rane pjesme Šabana Bajramovića bile su ispunjene motivima čežnje i preranog sazrijevanja.

Trajko Ajdarević Tahir, praktično potpuno zaboravljen u godinama nakon svoje prerane smrti, pjevao je na svom leskovačkom dijalektu romskog jezika uz zapanjujuću čistotu i ljepotu muzičkog izraza.

Velikog romskog instrumentalnog izvođača srpskog melosa Aleksandra Šišića ljudi se i dan danas rado sjećaju.

način čak i prosperirati, jer je upravo tamo naučio da čita, formirao svoju prvu grupu – Crne mambe – i dobio inspiraciju da napiše pjesmu kojom je otpočela njegova karijera, “Pelno Me Sam” (“Zatvoren sam”).

Šaban je u svojoj muzici ubacivao elemente nekih džez kompozicija koje je često svirao zatvorski orkestar, zatim meksičke muzike koja je u to vrijeme bila veoma popularna u Jugoslaviji, te srpske popularne narodne muzike ali i “orijentalnijih” stilova koje su preferirali romski muzičari iz južne Srbije a koje je on pokupio još kao dijete na ulicama Niša. Šabanov promukli glas koji dolazi iz dubine duše, kao i njegova naoko podrugljiva, prirodna flegma osigurali su njegov brzi uspon ka statusu zvijezde u čitavoj Jugoslaviji – što nije mala stvar za bivšeg robijaša, pogotovo zbog činjenice da je većina njegovih pjesama bila napisana na romskom jeziku. U toku više od četrdeset narednih godina Šabanova romska lirika je multietničkoj jugoslovenskoj publici nudila tradicionalne teme ljubavi, izgubljene nade i žudnje, elokventno prenoseći melanholiju romskog života. On međutim nikada nije upao u zamku otvorenog imitiranja i posuđivanja motiva, a njegova moćna i čeznutljiva muzika uporno se opirala kako “folk” tako i “pop” konvencijama, dok su se njegovi stihovi izvijali kao duvanski dim preko sjetnih i čudljivih instrumentalnih prelaza samo donekle nalik onima iz džeza i flamenka.

Tokom našeg razgovora sa Esmom Redžepovom, “Kraljicom cigana”, a u odnosu na Šabana “Kralja”, jedna stvar na koju smo se stalno vraćali bila je čudesna mješavina koja je izgleda tako karakteristična za najbolju romsku muziku, uključujući i njenu. Esma je međutim imala potpuno suprotno viđenje, smatrajući da ona u svojoj karijeri nikada nije pjevala ništa osim najčišće izvorne romske muzike, nezagađene bilo kakvim vanjskim uticajima. Suštinski romska priroda njene muzike je, kako ona kaže, ono što je čini jedinstvenom, a na svoju čitavu karijeru gleda kao na jedan dugački izraz romske čistote. Kada smo insistirali da nam objasni široku paletu uticaja koje smo čuli u toj muzici, a neki od tih uticaja su čak i navedeni na samim omotima tih ploča (“indijska narodna”, “hebrejska narodna”, “turska narodna”), ona je to objasnila ili pojedinačnim izuzecima od pravila ili izrazima još dublje romske pripadnosti nego što potiče iz istočnih korijena ove kulture.

Ali uprkos Esmnim tvrdnjama u pogledu njene vlastite muzike, nije nimalo oklijevala kad je trebalo ukazati na uticaje ‘stranih’ tradicija kod drugih romskih muzičara u Jugoslaviji. Ona je u tom smislu naročito izdvojila Muharema Serbezovskog, jednu od najvećih romskih zvijezda u Jugoslaviji sedamdesetih i osamdesetih godina, koji, kako ona tvrdi, pravi muziku koja je “više turska nego romska” – stav s kojim se slažu i mnogi drugi Romi koje smo imali priliku susresti u toku našeg putovanja, mada su oni ipak nešto više cijenili njegovu muziku.

Rođen u Šutki, Muharem je bio štićenik Esmine i Stevine akademije za talentovane romske muzičare. Godine 1968, kada mu je bilo osamnaest godina, Muharem je objavio svoj prvi hit singl, na kojem je bila jedna od njegovih rijetkih pjesama na romskom jeziku, “Gili E Halisake”, jedna živahna “ciganska pesma” čiji je Muharem bio koautor. Neobuzdani zvuci harmonike prate njegovu strastvenu izvedbu punu muzičkih ukrasa, naglo ustupajući pred jako sinkopiranim ritmičkim rezom koji ostavlja mjesto za još jedan moćni solo na klarinetu Mede Čuna. U naslovnoj nume-

ri, “Džemile”, tjeskobni zvuci mladićevog poziva svojoj dragoj lebde nad skakutavim ritmom tarabuke dok udara klarinetski solo — ponovo nepogrešivi rad Mede Čuna — i tugaljivu pop pjesmu prenosi na jedan sasvim drugi nivo. Pjesmi nedostaje ona energija koja je tako karakteristična za većinu Muharemovih kasnijih — i boljih — ostvarenja, ali nam svejedno daje prve naznake uticaja turskog melosa koji će dominirati njegovim kasnijim radovima, naročito “Šta će mi bogatstvo”, još jedan album iz ranog perioda koji se sastoji isključivo od turskih narodnih pjesama prevednih na srpski jezik.

Još od samog početka Muharem je dakle težio da pridobije najširi krug slušalaca, a da se istovremeno ne mora odreći svog vlastitog idiosinkratskog stila. Kao i mnogi drugi makedonski muzičari, i Muharem je napustio svoje rodno Skoplje kako bi gradio svoju karijeru; ali za razliku od Esme i Steve, nije otišao u Beograd već se nastanio u jednom drugom jugoslovenskom kulturnom čvorištu — Sarajevu. Kao centar Otomanske imperije na Balkanu, Sarajevo je bilo mjesto jedinstvene kosmopolitske multietničke kulture, što je svakako moralo igrati bitnu ulogu u oblikovanju Muharemove muzike — iako su možda, kako nam je kasnije rečeno, i njegov dolazak u Sarajevo i njegovo traženje i pronalaženje inspiracije u motivima iz turskih popularnih pjesama bili dio pokušaja da se otrgne od Esmineg uticaja, okrećući se ka istoku u potrazi za jedinstvenim zvukom, baš kao što je Esma (idući čak i dalje) bila okrenuta Indiji.

Ali ne bi bilo pametno definisati Muharema samo kroz prizmu njegovog korištenja turskih narodnih motiva u svojoj muzici; raspon uticaja u njegovim pjesmama, kao i kod svih drugih romskih muzičara tog vremena, bio je veoma složen. Njegova muzika takođe otkriva da Esma nije bila jedina romska pjevačica koja je koristila pravadne veze sa Indijom — jedna od njegovih najpoznatijih pjesama, “Ramu, Ramu” iz 1974. godine, dobila je ime po jednom junaku iz indijskog filma Remember My Song (Sjeti se moje pjesme) koji je te godine naprečac osvojio publiku u Jugoslaviji, prije svega Rome. Bolivudski filmovi su tada već uveliko bili prisutni na jugoslovenskom tržištu kao jeftina alternativa holivudskim filmovima, dijelom i zbog tijesnih političkih veza između Tita i Nehruove nesvrstane Indije. U isto vrijeme je kod Roma širom Jugoslavije rasla svijest o njihovim indijskim korijenima, dok je činjenica da romska publika može razumjeti dobar dio hindu jezika iz bolivudskih filmova još više pojačala moć ove nove ideje o indijskom porijeklu. Ubrzo su Jugosloveni svih nacionalnosti pjevušili ovu pjesmu kojom je eto Muharem Serbezovski na srpskom jeziku zapravo odao počast junaku iz jednog indijskog filma, a sama muzika je predstavljala mješavinu “orijentalnih” romskih ritmova tarabuke, popularne jugoslovenske folk instrumentale i “modernog” zvuka električne gitare. Upravo je “Ramu, Ramu”, sa svojom složenom mrežom raznih kulturnih motiva, zapravo zacementirala Muharemove mjesto u srcima i muzičkim zbirkama Roma sve do današnjeg dana. Muharem je zaista bio toliko priznat i poznat kao “le-

Makedonski Rom koji je pjevao na srpskom jeziku o junaku iz jednog indijskog filma: pjesma Muharema Serbezovskog iz 1971. – “Ramu, Ramu” – predstavlja primjer baštinjenja raznih kulturnih uticaja od strane romskih pop muzičara u Jugoslaviji.

genda” među našim prijateljima u Šutki da smo na neki način osjetili obavezu da se i sa njim probamo sastati i porazgovarati; zadnje što smo o njemu čuli je da je još u Bosni gdje je proveo i ratne godine i da je tamo sada čak postao i (donekle kontrolirana) politička figura.

Muharemov novi dom – grad Sarajevo, nakon ogromne betonske grandioznosti Beograda i prašnjavog provincijskog šarma Skoplja, izgledao je kao jedan sasvim drugačiji svijet. Po prvi put na našem putovanju kroz region imali smo priliku vidjeti značajan broj turista, tako da je bilo dosta teško naći neki mirni kutak na Baščaršiji gdje bismo mogli sabrati misli a da se ne moramo sudarati sa kupcima suvenira u potrazi za bakrenim džezovima i olovkama načinjenim od čahura metaka. Nanovo oživljeni islamski uticaj mogao se jasno vidjeti u čitavom gradu, od velikog groblja na brdima iznad grada, koje djeluje još tragičnije zbog blještavo bijelih nišana, do prelijepog novog Islamskog univerziteta na obodu starog grada. Tako da je zapravo ispalo prikladno, kad se već nismo lično uspjeli sastati sa Muharemom, koji je u to vrijeme bio u inostranstvu u posjeti svom bratu Ajnur — još jednom velikom romskom pjevaču — da baš tu, u medresi preko puta Gazihusrefbegove džamije, nađemo primjerak njegovog prevoda Kurana na romski jezik. Iako bez sumnje prelijepog izgleda, ova Muhareмова obimna i bogato ukrašena knjiga je ipak vjerovatno preskupa za obične Rome, tako da su naši prijatelji Romi iz Makedonije, iako priznajući da zapravo nikad nisu vidjeli nijedan primjerak ovog prevoda, ipak bili dosta skeptični prema tom projektu. Ova knjiga međutim i dalje ostaje jedan zanimljiv prilog složenom vjerskom životu Roma, kojeg karakteriše svrstavanje uz dominantnu lokalnu vjeroispovijest, naravno uz njihov urođeno veseli sinkretički pristup. Redžep i Ismeta, naši domaćini u Šutki, za sebe kažu da su Muslimani — pa iako Ismeta ne jede svinjetinu Redžep ipak priznaje da je slab na kobasice, a njihova kuća je podjednako ukrašena islamskom i pravoslavnom ikonografijom. Duboka duhovnost Roma svoje korijene ne vuče toliko iz teologije koliko iz rituala koji se praktikuje kako na nivou domaćinstava tako i na nivou šire zajednice, a koji se najbolje vidi za vrijeme praznika pod nazivom Ederlez, najvažnijeg festivala u romskom kalendaru. Ederlez, kojeg slave Romi širom Evrope i Bliskog istoka, nije ni muslimanski ni hrišćanski praznik, već se povezuje sa kurdskim i iranskim novogodišnjim ritualima. Možda je najbolji moderni izraz ovog slobodnog i inkluzivnog tretmana religije bila sahrana Šabana Bajramovića 2008. godine, koju su predvodili predstavnici i muslimanske i hrišćanske vjeroispovijesti. Iako dosta neobična za pravoslavnu Srbiju, ovakva praksa zapravo najbolje odražava inkluzivni pristup Roma, i kao takva odaje dostojnu počast ovom velikom umjetniku. S druge strane opet Muharemovo pobožno podržavanje islamskog učenja pokazuje da mnogi Romi prihvataju većinsku vjeru u krajevima gdje žive, bez obzira da li se radi o hrišćanskoj ili islamskoj vjeri.

Vraćajući Muharemovu fascinantnu knjigu nazad na policu Medrese, izašli smo napolje na ulice Sarajeva u potrazi za lokalnom romskom muzičkom scenom. Na naše veliko iznenađenje, uprkos snažnoj muzičkoj tradiciji ovog grada, ispostavilo se da to nije bio nimalo lak, odnosno bio je gotovo nemoguć zadatak. Iako u Sarajevu djeluje nekoliko vrijednih romskih organizacija, Romi su mnogo manje

kulturno prisutni u Bosni nego u Srbiji i Makedoniji — pa čak, u određenom smislu i na Kosovu — uprkos velikim problemima sa kojima se tamo suočavaju. Za vrijeme nedavnog rata u Bosni, mnogi Romi su izbjegli, kao i velik dio ostalih stanovnika BiH. Da bi se međutim objasnila ova “nevidljivost” Roma u Bosni zapravo se potrebno vratiti na onaj raniji rat — sa naročitim naglaskom na bezobzirnu efikasnost sa kojom su se hrvatski fašisti u Drugom svjetskom ratu obračunavali sa romskom populacijom. Svako koga bi se čulo da govori romskim jezikom bio bi ubijen na licu mjesta, a čitava romska naselja su bila ispražnjena i njihovi stanovnici sistematski ubijani. Tako je čitava jedna generacija Roma bila toliko istraumirana svojim patnjama iz Drugog svjetskog rata da se zapravo nije usuđivala da svojim potomcima prenese znanje potencijalno tako opasnog jezika kao što je romski, pa su desetine hiljada romske djece bile naučene da njihov goli opstanak zavisi od skrivanja svih eventualnih znakova pripadnosti posebnoj romskoj kulturi i identitetu.

Iako možemo biti poprilično sigurni da je dobar dio najboljih bosanskih izvođača sevdaha najvjerovatnije bio romskog porijekla, bilo nam je dosta tužno otkriće da romski muzičari u Bosni već duže vrijeme nisu objavili nijednu romsku pjesmu, osim možda izvedbi na intimnim skupovima prijatelja i porodice. Tako se stiče utisak da je Muharem jedini popularni romski (što uvijek sa ponosom ističe) pjevač u Sarajevu u zadnjih nekoliko decenija — iako su u gradu djelovale grupe kao što je Sar-E-Roma, koje su svirale u afektivnom stilu ruskih “Cigana”. Opšte prihvaćena himna balkanskih Roma, koju je besmrtnom učinio Šaban Bajramović, jeste “Đelem, Đelem”, nezaboravna elegična romska pjesma koja opisuje patnju Roma pod terorom misterioznih “crnih legija”, koje su, kao što neki kažu, zapravo ustaše iz Drugog svjetskog rata. Možda su u Bosni ove crne legije svoj jezivi posao odradile i previše dobro.

Djelem, djelem, lungone dromea,
maladilem bahktale romea.
A Romale katar tumen aven,
e tsarensa bahktale dromensa?

Lutao sam i lutao dugačkim putevima —
Čak sam sreo i neke sretno Rome.
O narode moj, odakle li dolaziš
sa svojim šatorima idući ovim sretnim putevima?

Aj, romalen,
Aj, chavalen!

O, narode moj,
O, djeco moja!

Vi man sas ek bari familiya,
Murdadas la e kali legiya
Aven mansa sa lumniake Roma,
Kai putaile e romane droma
Ake vriama, usti Rom akana,
Men khutasa misto kai kerasa

I ja sam imao veliku familiju
dok ih ne pobi crna legija.
Pođi sa mnom moj narode, gdje god da si,
jer otvorili su se naši romski putevi.
Došlo je vrijeme: ustani narode.
Ustanimo ponosno.

Aj, romalen,
Aj, chavalen!

O, narode moj,
O, djeco moja!

Danas rasuti širom Balkana i sjeverne Evrope, članovi Orkestra Braće Koko bili su romska grupa sa Kosova čijih nam nekoliko muzičkih izdanja otkrivaju umjetnike neuobičajeno suptilnog muzičkog izražaja.

“Delem, Delem” naravno ne govori samo o progону i fizičkom uništenju romskih zajednica; iako narator ove pjesme sreće i “srećne” Rome, jasno je da je čak i danas umnogome prisutan onaj isti sentiment koji je prikazan u ovoj svojevrsnoj himni romskog naroda. Iako velika većina Roma u Jugoslaviji generacijama već živi u stacionarnim zajednicama, oni su na neki način i dalje nomadski narod, kojeg političke i ekonomske sile tjeraju da stalno bude u pokretu i u potrazi za slobodom, sigurnošću i mogućnostima za bolji život. Žalosno je da se ovo odnosi i na mnoge muzičare koji su definisali zlatno doba popularne muzike u Jugoslaviji šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka.

Na svakog umjetnika kojeg smo uspjele pronaći dolazi masa drugih koje je nemoguće pronaći, iza kojih su ostali samo eho i glasine o tome šta ih je na kraju zadesilo. Esmina priča o trajnom uspjehu se u ovom kontekstu zaista čini veoma rijetkom. Mnogi drugi, kao na primjer Muharem Kruezi i Bedrije Misin iz Orkestra braće Koko, koji su sedamdesetih godina na Kosovu snimili neke od najljepših romskih pjesama, danas žive rasuti po Evropi, od Beograda do Belgije. Medo Ćun, koji je prije nekoliko godina napustio svoju porodičnu kuću u Šutki, samo nekoliko ulica od mjesta gdje smo mi bili odsjeli, sada svoje penzionerske dane živi u Briselu, uz spoznaju da za sve ono što je uradio za kulturni život Jugoslavije nikada zapravo nije bio adekvatno nagrađen. Trajko Ajdarević Tahir, koji je svojevremeno objavio nekoliko uspješnih ploča, umro je mlad i utonuo u zaborav. Ono malo ljudi koje smo sreli a koji ga se još sjećaju kažu nam da je kod njega opet za sve bio kriv alkohol. Neat Gashi, pionir muzike na romskom jeziku u sjevernoj Makedoniji, još jedan je od onih muzičara koji su uglavnom već zaboravljeni, iako njegova ostavština i dalje živi kroz rad njegovog sina Ćemaila, jednog od napopularnijih pjevača na romskim svadbama u zadnjih nekoliko godina.

Ova priča o procvatu muzičke kreativnosti među Romima u Titovoj Jugoslaviji zapravo je priča koja zadire u duboke društvene i političke probleme koji još uvijek opterećuju ovaj region. Ali više od bilo čega drugog ovo je priča o jednoj dirljivoj i prekrasnoj muzici, protkanoj optimističkom nadom naroda čiji snovi nikada nisu bili ispunjeni. Uz još veći rad, nadamo se da ćemo uz ovu muziku koju smo otkrili, priče koje smo čuli, te uz pomoć prijatelja koje smo stekli, pronaći način da svim ovim umjetnicima, kako zaboravljenim tako i poznatim, vratimo ono mjesto i ugled koji zaslužuju u istoriji jugoslovenske muzike.

Phil i Nat, u saradnji sa Muzejom romske kulture u Beogradu (Srbija) i Nacionalnim romskim centrom (Makedonija), trenutno rade na pripremi pokretne multimedijalne izložbe o istoriji romske muzike u Jugoslaviji u periodu 1960-1980, sa audio zapisima kojima se dokumentuju i koriste najvažnije pjesme iz tog perioda.